

Проблеми історії України новітнього часу

О. О. СУШКО (Київ)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКІ ФОРМИ ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ (20-ті рр. XX ст.)

Формування системи приватного підприємництва в промисловості України в 20-ті рр. відбувалося на організаційних принципах та нормативно-правовій базі радянської держави. Приватизація дрібних фабрик і заводів розпочалася відразу після появи в серпні 1921 р. наказу РНК РСФРР про запровадження непу¹. Набуття юридичних прав користувача і власника здійснювалося шляхом оренди дрібних підприємств і повернення їх колишнім господарям.

Порядок оренди визначили урядові постанови, які з'явилися упродовж 1922—1923 рр. Так, 14 квітня 1922 р. УЕР при РНК УСРР ухвалила постанову про порядок оренди державних установ, якою дозволила експлуатацію “бездіяльних і слабодіяльних” підприємств, що не потрапили до державної “виробничої програми”². Реалізація постанови відбувалася на підставі інструкції ВРНГ УСРР “Про порядок надання в оренду державних підприємств” від 12 листопада 1923 р.³ Оренді підлягали всі підприємства, виявлені державними органами для приватизації, але перевага надавалася кооперативним організаціям. Списки підприємств формували губраднар-госпи та відповідні виробничі профспілки, які подавали їх на затвердження до губекономради⁴. Приватні особи також мали право орендувати підприємства, але враховувався їх фах, стаж роботи. Однаковими пільгами і правами користувалися іноземні піддані, колишні власники. Інструкція регламентувала порядок та умови оренди, вид діяльності, асортимент виробленої приватником продукції, постачання, термін оренди, облік та контроль⁵. Заохочувалася діяльність орендного підприємства, яке працювало на задоволення потреб робітників, а не “для збуту продукції виробництва на вільному ринку”⁶.

Орендні підприємства були державними за формою власності, а за типом виробничих відносин та організацією праці вважалися приватними. Їх виникнення і функціонування зумовила економічна криза, катастрофічний спад промислового виробництва взимку 1922/23 р., приватні підприємства виникали і зникали “як мильні бульки”, а тому орендатора вважали “особою тимчасовою”⁷. Використання промислових підприємств на правах оренди стало також організаційною формою підприємництва соціально активної частини населення.

Оренда не поширювалася на підприємства, що вже були націоналізовані, а такими вважалися дрібні заводи і фабрики, прийняті до державного реєстру за актом інвентаризації, які перебували під охороною державних органів, де вже існували управлінські структури. Решта підприємств з числом робітників понад 5 чоловік з механічним двигуном та більше 10 працюючих без механічного двигуна, як зазначалося в постанові ВУЦВК від 15 лютого 1922 р. “Про дрібну і середню промисловість”, належала їхнім колишнім власникам або передавалася у власність іншим особам⁸. Обмеження стосувалися тих промислових закладів, які вже були націоналізовані до 21 вересня 1921 р.⁹, тобто до запровадження

нового економічного курсу і початку радянської приватизації (денационалізації).

Посилання на постанову від 15 лютого 1922 р. зустрічалися в численних скаргах прохачів, особливо колишніх власників дрібних заводів і фабрик, яким відмовляли в оренді тому, що останні виявлялися націоналізованими. Приватні підприємства підлягали обов'язковій реєстрації в губраднаргоспсах, а інакше заборонялося використовувати на них найману робочу силу¹⁰. 6 червня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову "Про встановлення прав на промислові підприємства", якою юридично і фактично узаконювалося право власності приватних осіб на їхні колишні фабрики, заводи тощо, що відповідали вимогам постанови від 15 лютого 1922 р.¹¹ Власник або претендент повинні були подати заяву до місцевих органів влади упродовж шести місяців, тобто від червня до грудня 1923 р. Саме 22 грудня 1923 р. ВРНГ УСРР видав циркуляр № 48, у якому були викладені умови і терміни приватизації дрібних і середніх промислових підприємств¹². У постанові зазначалося також, що націоналізація тривала фактично до 24 серпня 1922 р., а відтак всі підприємства, які виникли після цієї дати, належали їх засновникам¹³.

Таким чином, запроваджуючи основні принципи непу, держава дозволила оренду підприємств, а також визначила соціально-економічні та організаційно-правові основи набуття права власності колишніми господарями та іншими громадянами УСРР. Постанови, декрети, накази, циркуляри державних органів, які регулювали відносини оренди і власності, створили певну нормативно-правову базу для розвитку підприємництва в галузі промислового виробництва.

Оренда торкнулася фактично всіх галузей народного господарства, навіть шахт. Зокрема, в 1921/22 р. на останніх було видобуто 31,3 млн кубів вугілля, а в 1922/23 р. — 14,5 млн кубів¹⁴. В оренду почали здавати підприємства відразу після запровадження непу, тобто до появи спеціальних законодавчих актів. Створення дрібних підприємств приватними особами на орендних і суто власницьких засадах дозволяв декрет ВЦВК "Про кустарну і дрібну промисловість" від 7 липня 1921 р.¹⁵ та аналогічний декрет ВУЦВК від 26 липня того ж року¹⁶. Наприкінці 1921 р. в оренді перебувало 6015 промислових підприємств, з них в користуванні приватних осіб знаходилося 1580, в артілях — 256, у кооперації — 544, державних органів — 82, а решта (3553) — не чітко визначеного соціального статусу користувача¹⁷. Вони представляли майже всі галузі промисловості, але основна кількість (4953) зосереджувалася переважно в борошномельній (млини, крупорушки тощо), які діяли головним чином на правах оренди¹⁸. На початку листопада 1921 р., за даними В. Я. Чубаря, в 9 губерніях України діяло 1613 орендних підприємств, з них приватним користувачам належало 1024, артілям — 115, кооперації — 256, державним органам — 13 підприємств, але переважну більшість (1160) становили млини¹⁹. До його підрахунку не потрапили Миколаївська, Полтавська та Катеринославська губернії, що позначилося на загальній кількості підприємств, проте визначилися характерні ознаки загальної тенденції оренди. Вона була на початку непу "булочною", бо серед підприємств переважали млини, зосереджені в сільських районах. Металообробні майстерні, шкіряні та миловарні цехи, складувні і сірникові заводи, переробні підприємства харчової і хімічної промисловості не дістали масового розвитку. Наприклад, у червні 1921 р. в Миколаєві губраднаргосп здав в оренду приватним особам шкіряний завод "Пятиугольник". Вони повинні були сплачувати 40 % готової продукції, 15 % екстрактів та 50 % сировини²⁰. Натуральна форма

розрахунків за оренду була тоді досить поширеною, а в зв'язку з грошовою реформою почали запроваджувати і виплату грішми. На початку 1922 р. Раднарком УСРР вимагав від орендарів сплату в золотих карбованцях²¹. У 1924/25 р. в оренді перебувало 3744 підприємства, з них приватним користувачам належало 2334, тобто 63 %, а в паперовій галузі приватник орендував 31 %, в шкіряній — 76,1 %, в текстильній — 72,8 %, в хімічній — 63 % промислових об'єктів²³.

Орендна промисловість широко розвинулася у середині 20-х рр., коли почало долати стадію занепаду сільськогосподарське виробництво, тому зазвичай переважали орендні підприємства харчової галузі. Якщо в 1922/23 р. діяло 1709, то в 1924/25 р. — 5095 орендних фабрик і заводів, а також млинів й маслобоєн²⁴. Весною 1926 р. в оренду відвели 6426 промислових підприємств, у тому числі 3606 млинів, але в реальному користуванні перебувало 4037 підприємств (62,8 %), а 2389 знаходилося на консервації²⁵. Серед діючих 4037 орендних підприємств приватнику-користувачу належало 2624²⁶. У харчовій промисловості діяло 206, в шкіряній — 131 підприємство, а в інших — від одного до 56²⁷. В орендарів у 1925/26 р. працювало 190 тис. робітників, з них 124 тис. чол. — в промисловості приватних осіб²⁸.

Строк оренди залежав від конкретних обставин: галузі промисловості, характеру виробництва, але не менше одного року, за чинним законодавством²⁹. Найдовший термін оренди становив згідно з угодою 12 років, але найчастіше — 3—5 років³⁰. Наприклад, ткацьку фабрику в Черкасах, яка раніше належала власнику М. М. Каневському, здали в оренду на 4 роки, а відсотково терміни оренди поділялися у такий спосіб: 70 % підприємств орендувалося від одного до трьох років, 15 % — від 3-х до 5-ти, понад п'ять років — дуже мало, а решту підприємств використовували не більше року³¹. Губраднаргоспи уважно розглядали заяви громадян на оренду, вивчаючи не лише їхнє соціальне походження, але й комерційну здатність, підприємницьку спритність, технічні можливості, фінансову калюляцію, асортимент продукції та ін.³²

Підприємства орендного фонду, за кількісними і якісними показниками, зосереджувалися переважно в руках приватних осіб. Наприклад, з усієї кількості орендних підприємств Київської губернії на весну 1925 р. приватним користувачам належало 71,8 %, а також 59,7 % від загальної вартості, 70,4 % потужностей³³. Валова продукція всієї орендної промисловості в 1925/26 р. становила 190 млн крб, у тому числі 123 млн крб належало приватним орендним підприємствам³⁴. Орендна промисловість давала 70 % коштів до місцевого бюджету³⁵, а її товарна маса перевищувала продукцію місцевої промисловості в 2,5 раза³⁶. Оборот 77 тис. орендних підприємств, як зазначав голова ВРНГ УСРР М. Л. Рухимович на другій сесії ВУЦВК, восени 1925 р. становив 303 млн крб, або 21,5 %, валового обороту всієї промисловості України³⁷. Він враховував загальну кількість торгово-промислових підприємств, а відтак їхня кількість сягнула такої цифри. Питома вага оборотів промислових підприємств у загальній сумі торгово-промислового обороту становила в 1924/25 р. — 23,2 %, в 1925/26 р. — 12,3 %, в 1926/27 р. — 9,9 %, в 1927/28 р. — 8,8 %³⁸.

Найтиповішою і характерною організаційно-господарською формою підприємництва була цензова промисловість. Вона мала три соціально-економічних типи — державний, кооперативний і приватний, які вирізнялися між собою виробничими відносинами, умовами найму робочої сили, виробничими потужностями, місцем в економічному житті суспільства. Внутрішніми ознаками приватного цензового промислового підприємств-

ва виступали два фактори: наявність робітників і потужність механічних двигунів. Підприємство вважалося цензовим, якщо на ньому працювало 15 чол. при наявності механічного двигуна або не менше 30 чол. за його відсутності³⁹. Отже, цензом були не суто класові критерії, а конкретні соціально-економічні фактори. Цензову приватну промисловість вважали “чистим типом приватнокапіталістичної”, якщо на її підприємствах використовували найману працю робітників та експлуатували механічні двигуни⁴⁰. За формами власності приватні цензові підприємства поділялися на власні, що належали конкретним господарям, орендні та концесійні. Приватні особи не будували нових фабрик і заводів, а орендували їх. Промислові підприємства на правах власності становили 25 %, на правах оренди — близько 70 %, а решта були концесійними⁴¹.

У березні 1925 р. ВРНГ УСРР запропонував новий порядок заснування приватних підприємств. Вони поділялися на три групи — дрібні, середні, великі. Підприємства першої групи могли створювати приватні фізичні та юридичні особи без дозволу, якщо у них налічувалося не більше 20 робітників. Середню групу становили підприємства з наявністю робітників від 21 до 100 чоловіків, а тому для її заснування необхідно було щоразу звертатися до окружних органів влади. Великими концесіями вважалися ті, які передбачали обов’язкову наявність концесійного договору⁴². Протягом другої половини 20-х рр. відбувався поділ промислових підприємств за розрядами, яких налічувалося 15 типів. Відповідно до соціально-економічних показників виробництва, до I—IV розряду відносилися дрібні, V—VIII розряду — середні, IX і вище — великі підприємства⁴³. Приватних промислових підприємств першої групи розрядів (I—IV) налічувалося в 1925/26 р. 14698, другої групи (V—VIII) — 1938, третьої — 430, в наступному році сталося їх скорочення відповідно по групах на 10,6 %, 2,4 %, 7,1 % до загалу⁴⁴.

Розвиток приватних підприємств цензової промисловості свідчив про фактичне і юридичне визнання приватної власності, хоч сама вона скасовувалася конституцією та програмними документами партії. І все-таки приватновласницьке промислове виробництво діяло, відіграючи впливову роль в економічному житті суспільства та окремих його соціальних груп. Вся приватна промисловість поділялася на цензову, нижчецензову та кустарно-ремісничу. Дрібна промисловість мала характерний ценз (5—10 чоловік з двигуном чи без), а кустарно-ремісничу вирізнялася специфікою організації праці, розмаїттям підприємств, кількістю зайнятих робітників, а тому ці два типи вимагають окремого висвітлення.

В багатьох офіційних статистико-економічних джерелах наводилися дані про всі підприємства цензової промисловості, але від такої методики підрахунків втрачалася самотність організаційних форм приватного підприємництва. За даними податкового управління Наркомфіну, яке мало справу з обліком конкретних патентів, динаміка кількісного складу приватних промислових підприємств була такою: в 1924/25 р. їх налічувалося 10859, в 1925/26 р. — 3840, в 1926/27 р. — 5292, в 1927/28 р. — 5021⁴⁵. Кількісне зменшення залежало від багатьох факторів: переходу до розряду кустарних, адже кустарям та ремісникам надавалися відповідні пільги, зміна виду діяльності, обрання статусу торговельного закладу, адміністративне закриття, банкрутство.

Приватні підприємства цензової промисловості вирізнялися з-поміж інших притаманними їм соціально-економічними особливостями, організацією праці, суто підприємницькою ініціативністю їхніх засновників. Вони почали виникати в 1922 р. і вже тоді їх налічувалося в країні 856, а в

1922/23 р. — 1188, в 1923/24 р. — 1913, в 1924/25 р. — 1763, в 1925/26 р. — 1786 ⁴⁶. В Україні кількість ценових приватних підприємств не досягала тисячної позначки. В 1924 р. їх налічувалося 490, в 1925 р. — 502, в 1926 р. — 464, в 1927 р. — 315. Основну групу становили об'єкти харчосмакової та борошномельної галузі ⁴⁷. За іншим джерелом, в 1925/26 р. діяло 582, а в 1926/27 р. — 399, в 1927/28 р. — 214 приватних підприємств ценової промисловості ⁴⁸. Зменшилась і загальна кількість найманих робітників. Якщо в 1925 р. їх налічувалося там 900 чол., то в 1927 р. — 769 ⁴⁹. В 1924/25 р., як свідчать матеріали спеціального обстеження НК РСІ УСРР, діяло 438 ценових промислових підприємств, з них 53 власних і 345 орендних, а в попередньому 1923/24 р. було 437 ⁵⁰. В харчосмаковій промисловості їх зосереджувалося 326, в шкіряній — 53, металообробній — 13, деревообробній — 8, паперовій — 5, хімічній — 5, а в решті галузей — також не більше десятка ⁵¹. Зустрічається цифра 429 підприємств в 1924/25 р. з числом найманих робітників 7873 чол. ⁵²

В 1925/26 р., за даними ЦСУ УСРР, діяло 499, в тому числі орендних 429, приватновласницьких 70, в 1926/27 р. вже 353, з них 290 орендних, 63 приватних, в 1927/28 р. — 261, серед яких 207 орендних та 54 приватних ценових підприємства ⁵³. Виключно ценових приватних промислових підприємств налічувалося упродовж 1923—1925 рр. від 437 до 582, а протягом другої половини 20-х рр. — від 214 до 399. На них працювало в 1925/26 р. 9542 чол., а в 1927/28 — 4059.

Аналіз масових джерел, особливо статистичних даних і матеріалів відомих обстежень, дає можливість констатувати: основною організаційною формою розвитку приватної промисловості, крім кустарно-ремісничих майстерень, були орендні підприємства. Вони переважали державно-кооперативні орендні виробництва, але характерною ознакою для всіх секторів була висока питома вага орендних млинів. На початку 20-х рр. першими орендаторами були головним чином колишні власники, які погоджувалися на не вигідні умови оренди заради збереження обладнання дрібних фабрик, заводів, майстерень. Наприклад, в Катеринославі в 1923 р. колишнім власникам здали в оренду 61 %, а іншим приватним особам — 16,5 % від загального числа підприємств ⁵⁴. Найхарактернішою і найтиповішою формою приватного промислового підприємництва були ценові промислові об'єкти, особливо приватновласницькі. Їх порівняно з орендними чи кустарними підприємствами налічувалося значно менше, але саме вони свідчили про появу нового типу підприємницької діяльності населення за радянської влади.

Економічна ефективність роботи приватних ценових промислових підприємств для історичного пізнання загалом малопоказова, якщо брати до уваги лише їхню “гуртову продукцію” та чисельність найманих робітників. В 1924/25 р. вона становила 87,3 млн крб ⁵⁵, на початку 1925/26 р. — 127 млн крб ⁵⁶. Загальні вартісні показники валової продукції ценових приватних підприємств маловиразні, якщо не порівнювати їх з іншими. На них був значно вищим виробіток на одного працюючого робітника за рік, ніж в державних та кооперативних. Так, у 1923/24 р. в приватних орендних він досягнув 8 тис., приватновласницьких — понад 8 тис., державних — 2,5 тис., в кооперативних — 5,4 тис. червінців ⁵⁷. У 1926/27 р. виробіток на одного працюючого в орендних ценових промислових закладах сягав 89 тис., в приватновласницьких — 7,1 тис. червінців, а в державних та кооперативних — відповідно 3,6 тис. і 6,3 тис. червінців ⁵⁸. Питома вага продукції приватних ценових підприємств серед галузей всієї ценової промисловості була такою: 1923/24 р. — 8 %, в 1924/25 р. —

7,3 %, в 1925/26 р. — 6,1 %⁵⁹, в 1926/27 р. — 2,3 %, а 1927/28 р. — 1,1 %⁶⁰, тобто мізерна з тенденцією до занепаду. Доля гуртової продукції ценових підприємств серед всієї приватної промисловості становила в 1925 р. 10,3 %⁶¹, а в наступні роки зменшувалась.

Основна особливість розвитку приватної промисловості, крім кустарно-ремісної, полягала в тому, що її головним осередком були підприємства харчосмакової та борошномельної галузей (маслобойні, крупорушки, млини), тобто вона переробляла сільськогосподарську продукцію. Скорочення кількості промислових ценових підприємств, яке спостерігалось наприкінці непу, відбувалося головним чином за рахунок приватновласницьких. Деякі приватні заводи прийняли статут промислових кооперативних артілей як “захисний колір”⁶², а більшість “розчинилася” в торгівлі або просто припинила своє існування.

До приватних підприємств найвищого розряду належали концесії. Вони не мали значного поширення в Україні, а фактично залишилися на стадії організаційно-правового вирішення. На початку непу вважалося за доцільне використання концесій для відбудови народного господарства шляхом залучення матеріально-технічних ресурсів західних, державних, громадських та приватних фірм. Концесії, тобто договір державних органів з іноземними підприємцями про експлуатацію господарських об’єктів, допускалися в залізничній, фармацевтичній, скляній, текстильній промисловості, але заборонялися в харчосмаковій, цукровій, шкіряній, лісовій галузях народного господарства⁶³. Підприємства військово-технічного характеру та залізниці не підлягали концесійним угодам. Їх вважали одним з методів здійснення непу, але сподівалися на економічний ефект — “лише через два-три роки”⁶⁴. Питання про надання сільськогосподарських угодь концесіонерам з Чехословаччини обговорювали навіть на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 13 січня, а також 12 березня, 31 серпня 1922 р., але з принципових позицій взаємин урядових структур РСФРР та УСРР щодо надання концесій іноземним підприємцям⁶⁵. Зокрема, в серпні 1922 р. Х. Раковський просив уряд РСФРР надати Україні право самостійного укладення концесій на використання земельних ділянок⁶⁶. Заяви та подання іноземних підприємств розглядалися концесійним комітетом УСРР за участю представників державних органів влади, хоч до його складу входили представники керівних центральних промислово-господарських організацій⁶⁷. Наприклад, 20 жовтня 1922 р. УРНГ та концесійний комітет розглянули питання про допуск австрійської компанії “Альгеймайне Табак Хандельс Гезельшафт” в тютюнову промисловість України, а також про надання З. Абрамову, котрий повертався з Польщі до Кременчука, його колишньої тютюново-махорочної фабрики в оренду на умовах концесії⁶⁸. Чистий прибуток держави від концесій становив в 1923/24 р. 14 млн крб⁶⁹, але майже всі вони знаходилися на території РСФРР. Пропонувалося навіть використовувати концесії і громадянами СРСР, які мали можливості, а головне, кошти⁷⁰. 22 жовтня 1925 р. відбулася нарада юрисконсультів України, учасники якої обговорили юридичну природу самої концесійної угоди, визнавши “концесійну власність особливим видом приватної власності”⁷¹. Українська концесійна комісія при Раднаркомі УСРР розглядала 7 січня 1927 р. питання про залучення іноземного капіталу в металургійну промисловість, а також про виділення концесії “Голландія-Україна” 1200 десятин землі на 12 років в Мелітопольській окрузі⁷². А 3 січня 1927 р. заводууправління Харківського електромеханічного заводу просило секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича допомогти вирішити питання про поновлення з шведською фірмою А.С.Е.А концесії

на виробництво приладів перемінного струму, яку заборонив союзний уряд⁷³. Необхідність концесій з іноземцями стала актуальною напередодні здійснення індустріалізації. Стратегічне завдання полягало в мобілізації коштів, але справа розвивалася в Україні “надзвичайно мляво”⁷⁴. Пропозиції на концесії надходили від європейських держав, США та Японії. Так, в 1926/27 р. надійшло 231, в 1927/28 р. — 152, в 1928/29 р. — 207 концесійних пропозицій, а за 1921—1929 рр. — 2670 заяв від іноземних фірм про надання технічної допомоги, розробку родовищ тощо⁷⁵. Перше місце посідали представники Німеччини, далі — США, Англії, Франції. Суто концесійних підприємств в 1927 р. налічувалося 73, в 1928 р. — 68, в 1929 р. — 59, а решту становили іноземні фірми, спільні підприємства, акціонерні товариства⁷⁶. З 59 концесій, які діяли в 1929 р., в Україні була лише одна⁷⁷.

В 1927 р. відбулися істотні зміни в організаційній розбудові приватних підприємств. 22 червня 1927 р. ЦВК та РНК РСФРР видали “Положення про фірму”, у якому зазначалося, що вона повинна мати перелік основних видів діяльності, прізвища засновників, а якщо їх більше двох, то лише двох перших з додатком “та співзасновники”⁷⁸. 10 серпня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили спільну постанову “Про ліквідацію справ щодо денационалізації дрібних і середніх підприємств”, яка скасувала всі попередні (“Про дрібну та середню промисловість”, 15 лютого 1922 р.; “Про встановлення прав на промислові підприємства”, 6 грудня 1923 р.; “Про заміну порядку розв’язання скарг та відмови повернути підприємства їхнім колишнім володільцям”, 30 квітня 1925 р.), тобто вносили докорінні зміни в приватизацію, фактично заблокувавши її⁷⁹. Постанова припиняла “дальше приймання скарг у справах повернення промислових підприємств їхнім колишнім володільцям”, а вже подані мали розглядати виключно окружні виконкоми, залишивши за собою право “з власної ініціативи” займатися денационалізацією⁸⁰. Державні органи розпочали акцію суцільного обліку приватних підприємств, здійснюючи їх фактичну перереєстрацію⁸¹.

Соціальне походження промисловців періоду непу залишається маловисвітленою проблемою. Переписи населення фіксували лише наявну соціально-професійну структуру міського населення. Відомо, що на початку непу основними орендарями підприємств були їхні колишні власники. Аналіз матеріалів про денационалізацію також засвідчує цю тенденцію⁸². Серед “колишніх” були інженери, техніки, слюсарі⁸³. Денационалізація не означала абсолютного повернення фабрик і заводів їхнім власникам, тому що значна частина підприємств зазнала руйнування за роки війни. Так, з 195 цукрових заводів могли працювати 172, хоч 106 перебували на ремонті, з 30 паперових фабрик працювало 8, а решта була зруйнована або законсервована, з 595 винокурних заводів залишилося 90, з них діючих — 23⁸⁴, тобто значна частина не мала господарів. Загальносоюзний перепис міського населення 1923 р. зафіксував соціальний статус підприємців: господар-власник, орендар, господар-одиначка. Промислову групу становили власники та орендарі фабрик і заводів. Безпосередніх власників промислових підприємств було обмаль: в Харківській губернії — 55, в Подільській — 100, в Одеській — 221, на Волині — 89, а в Україні загалом — 836 чол.⁸⁵, які володіли промисловими підприємствами чи користувалися ними на правах оренди, але були фактичними господарями. Головним чином їхні підприємства зосереджувалися в губернських містах, за винятком Поділля, де вони розміщувалися більш-менш рівномірно. Переважна більшість адміністративно-територіальних центрів України взагалі не мала приватних промислових підприємств. До них належали міста Золочев,

Люботин, Краснокупськ, Охтирка, Куп'янськ Харківської; Ново-Костянтинів, Тивров, Купін, Старо-Ушиця Подільської; Овідіополь, Тирасполь, Пісчане, Троїцьке, Берислав, Гола пристань, Скадовськ Одеської; Ново-Георгієвськ, Долинська, Синельниково Катеринославської; Бородянка, Ворзель, Боярка Київської; Любар, Черняхів, Чуднов, Овруч, Олевськ, Словечно, Ушомир Волинської; Опішня, Решетилівка, Глобіно, Глинськ Полтавської губернії ⁸⁶.

Національний склад дрібних промисловців в Україні також належить до малодосліджених проблем економічного життя суспільства 20-х рр. Власниками торгових підприємств були переважно євреї. В переписах населення 1923 і 1926 рр. немає даних про соціально-національний склад підприємців, але в аналітичних авторських оглядах відповідних статматеріалів зустрічаємо інколи визначення “українська міська дрібна буржуазія” ⁸⁷. Таке твердження засвідчує лише адміністративно-територіальний аспект, а не виключно національний, не кажучи про політико-ідеологічну обмеженість самого класового підходу до проблеми по-більшовицькому. Відтворити національний склад промисловців приватного бізнесу періоду непу можна повніше, але для цього необхідно провести копітку роботу по виявленню та обстеженню їхніх патентів, заяв, реєстраційних книг, анкет підприємців, які зберігаються у фондах НКВС, Наркомпраці, Наркомфіну, НК РСІ, ВРНГ та інших органів державної влади. Статистичні довідники висвітлюють загальну кількість робітників ценової промисловості, виокремлюючи лише соціальний статус відповідного підприємства (не менш 16 робітників за наявності механічного двигуна або 30 робітників — без нього) ⁸⁸. Деякі статдовідники подавали національний склад самодіяльного населення за видом діяльності. Серед власників промислових підприємств, які використовували наймитів, а таких за переписом 1926 р. в УСРР налічувався 381 чол., українців було 24, росіян — 27, євреїв — 299, представників інших національностей — 31 підприємець ⁸⁹. З 15 видів промислових приватних підприємств соціального типу “господарі з наймитами” українці переважали серед рибпромисловців, гончарів, металообробників, будівельників, шкіряників, а решта фабрик, заводів тощо, які потрапили до переліку 1926 р., належала переважно євреям (лісопромислові заводовласники, деревообробні, паперово-поліграфічні, текстильні, швейні, шкіряні, харчові, перукарні, пральні, транспортні). В металообробній галузі з 2981 підприємства господарями останніх були 1336 українців, 1087 — євреїв ⁹⁰. Серед шкіряних заводів українці володіли 2704, а євреї — 1888 з 5350 підприємств ⁹¹.

Соціально-професійний стан самодіяльного населення враховував господарів, які працювали виключно з використанням праці членів родини. Серед цієї категорії підприємців євреї переважали в поліграфії, текстильному, швейному, харчосмаковному виробництві, перукарнях. Вони мали на правах власності чи оренди 2062 металообробних підприємства (українці — 2590 з 6093 діючих в Україні), 1724 деревообробних з 5893 (українцям належало 2920), у шкіряній промисловості — відповідно 3598 і 6262 ⁹². Отже, якщо взяти до уваги матеріали статистичного перепису населення 1926 р., то визначення “українська міська дрібна буржуазія”, яке належить А. Хоменку, видається лише територіально-адміністративним. Ювелірні, годинниково-граверні, ремонтні майстерні дорожочінних виробів також належали переважно євреям-власникам. Так, восени 1922 р. в списку “золото-срібляних промисловців”, складеному співробітниками Наркомфіну, переважали євреї. Вони становили абсолютну більшість в подібних підприємствах Харкова, Одеси, Києва, Бердичева.

Об'єктом підприємницької діяльності населення було використання нерухомості, тобто житлових будинків, колишніх готельних приміщень. Вони також були націоналізовані, а тому постало питання про повернення їх колишнім власникам. 18 жовтня 1921 р. уряд УСРР дозволив операції з нерухомим майном, але повертав будинки не у власність, а виключно на правах користувачів⁹³. Домовласником міг стати не лише колишній власник, а будь-хто, виконавши умови та здійснивши відповідний ремонт. За урядовою постановою 26 липня 1922 р. майнові права на будівлі не поверталися, а надавалися повторно згідно з чинним законодавством радянської держави⁹⁴. Колишні власники будівель, які були конфісковані та націоналізовані за роки революції, фактично і юридично втратили право власності на них. За матеріалами міського перепису майже 60 % міського населення мешкало в 1923 р. в приватновласницьких будівлях, а з 337493 приватним особам належало 279426 (82 %) ⁹⁵. Денаціоналізація будинків відбувалася трохи інакше, ніж промислових підприємств. Якщо останні частково переходили у власність, то будинки експлуатували на правах оренди. Держава обмежила хронологічні рамки денаціоналізації будівель. 6 червня 1923 р. ВУЦВК видав постанову “Про денаціоналізацію будинків”, якою встановив межу розгляду майнових справ з нерухомості — до 1 листопада 1923 р., після того будинки переходили до комунгоспів⁹⁶. В Україні понад 101 тис. будівель було зруйновано за роки революції та громадянської війни⁹⁷. 30 липня 1924 р. ВУЦВК та РНК УСРР визнали “акти про денаціоналізацію будинків” юридичним документом, що засвідчував майнові права приватних осіб, яких міг позбавити лише суд⁹⁸.

Право користування будівлями, яке здобували приватні особи, дозволяло їм займатися відповідним бізнесом. Майже 80 % житлових будинків і 58 % житлоплощі зосереджувалося в руках приватних осіб⁹⁹. Бюджетне обстеження домоволодіння в 1925/26 р. показало, що за рахунок оренди живуть 42 % домовласників у Києві, 20,8 % — у Луганську, 50 % — у Вінниці, 10,5% — у Глухові, 6,6% — у Старобільську¹⁰⁰. В оренду нерухомість брали головним чином приватні особи, у тому числі й підприємці. Понад 300 тис. чол. купили міські будинки¹⁰¹. Перепис міського населення 1923 р. зафіксував таку соціальну групу — “господарі закладів трактирного промислу”, до якої входили власники готелів та постійних дворів. Їх налічувалося в Україні лише 436¹⁰², тобто основна частина житлових будівель використовувалася на правах оренди (власники здавали наймачам). Приватним підприємствам дозволялося будувати житлові та промислові об'єкти¹⁰³.

¹ Основы нового курса экономической политики: тезисы // Хозяйство Украины. — 1921. — 28 августа, 27 ноября.

² Собрание узаконений рабоче-крестьянского правительства Украины (далі — СУ Украины). — 1922. — № 18. — Ст. 291.

³ Инструкция “О порядке сдачи в аренду государственных предприятий” // Хозяйство Украины. — 1923. — № 3. — С. 4—7.

⁴ Там само. — С. 4.

⁵ Там само. — С. 4—6.

⁶ Там само. — С. 4.

⁷ Семенова А. Еще раз об обеспечении взыскания заработной платы при несостоятельности нанимателя // Вестник профдвижения Украины. — 1923. — № 27. — С. 54—55.

⁸ СУ Украины. — 1922. — № 7. — Ст. 123.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2, оп. 2, спр. 14, арк. 281.

¹⁰ СУ Украины. — 1922. — № 5. — Ст. 76.

¹¹ Там само.

- ¹² Хозяйство Украины. — 1924. — № 16—17. — С. 6.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Т. С. Каменноугольная промышленность // Экономическое обозрение. — 1923. — № 10. — С. 58—61.
- ¹⁵ СУ РСФСР. — 1921. — № 53. — Ст. 323.
- ¹⁶ СУ Украины. — 1921. — № 14. — Ст. 144.
- ¹⁷ Промышленность Украины в 1921 году (Из отчета Украинского экономического Совета “Народное хозяйство в 1921 году”). — Харьков, 1922. — С. 8.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Ч у б а р ь В. Первые итоги применения принципов новой экономической политики // Хозяйство Украины. — 1921. — 6 ноября, № 53.
- ²⁰ Арендная политика (из практики Николаевского губсовнархоза) // Хозяйство Украины. — 1921. — 12 октября.
- ²¹ СУ Украины. — 1922. — № 2. — Ст. 46.
- ²² ЦДАВО України. — Ф. 36, оп. 1, спр. 496, арк. 53.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Л и т в а к Н. Состояние арендной промышленности Украины в 1924—25 г. и перспектива ее развития // Хозяйство Украины. — 1926. — № 7. — С. 80.
- ²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 4, спр. 282, арк. 23.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. — Арк. 30—31.
- ²⁸ Там само. — Ф. 36, оп. 1, спр. 496, арк. 53.
- ²⁹ Хозяйство Украины. — 1923. — № 3. — С. 5—6.
- ³⁰ Б у я н о в В. А. О работе профсоюзов в частных и концессионных предприятиях. — М.—Л., 1927. — С. 4.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 34, оп. 11, спр. 2731, арк. 1; Л и т в а к Н. Состояние арендной промышленности в 1924—1925 гг. и перспективы ее развития // Хозяйство Украины. — 1926. — № 7. — С. 87.
- ³² Порядок заключения договоров об аренде // Хозяйство Украины. — 1923. — № 3. — С. 4—6.
- ³³ Б а б а к М и х. Убыточность частной промышленности // Украинский экономист. — 1925. — 24 апреля.
- ³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 4, спр. 315, арк. 3.
- ³⁵ Х р а м о в В. Местная промышленность в местном бюджете // Украинский экономист. — 1925. — 1 апреля.
- ³⁶ Л и т в а к Н. Состояние арендной промышленности... — С. 82.
- ³⁷ Вторая сессия ВУЦИК: Состояние и перспективы развития украинской промышленности. Доклад председателя ВСНХ М. Л. Рухимовича // Украинский экономист. — 1925. — 20 октября.
- ³⁸ Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине (по данным налогового управления НКФ УССР за 1926/27 год). — Харьков, 1929. — С. 88.
- ³⁹ В о р о б ь е в Н и к. Частная мелкая (нецензовая) и кустарно-ремесленная промышленность СССР // Частный капитал в народном хозяйстве СССР... — С. 70—111.
- ⁴⁰ Д у б о в и к о в Ф. Г. Масштаб работы и значение частной цензовой промышленности // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР. — М.; Л., 1927. — С. 36—69.
- ⁴¹ Там само. — С. 38.
- ⁴² ЦДАВО України. — Ф. 34, оп. 11, спр. 3890, арк. 133—137.
- ⁴³ Р у б а н о в с к и й П. Торгово-промышленная сеть Украины в 1926—27 гг. // Хозяйство Украины. — 1927. — № 8—9. — С. 127.
- ⁴⁴ Там само. — С. 134.
- ⁴⁵ Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине... С. 88.
- ⁴⁶ Д у б о в и к о в Ф. Г. Масштаб работы и значение частной цензовой промышленности // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. — М., 1927. — С. 40.
- ⁴⁷ Україна: Статистичний щорічник на 1929 рік. — Харків, 1928. — С. 192.
- ⁴⁸ Там само. — С. 219.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 4, спр. 315, арк. 2.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. — Ф. 36, оп. 1, спр. 496, арк. 5.
- ⁵³ Там само. — Ф. 582, оп. 5, спр. 210, арк. 8.
- ⁵⁴ Ш-н к о Б. Арендная промышленность Екатеринославщины // Хозяйство Украины. — 1924. — № 14—15. — С. 85—86.

- ⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 4, спр. 315, арк. 2—4.
⁵⁶ Там само. — Ф. 36, оп. 1, спр. 496, арк. 43—47.
⁵⁷ Україна: Статистичний щорічник на 1929 рік.... — С.198.
⁵⁸ Там само.
⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2303, арк. 113.
⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2623, оп. 1, спр. 3307, арк. 7.
⁶¹ Там само. — Ф. 36, оп. 1, спр. 496, арк. 49.
⁶² Н о в и к о в К. Кожсырь и кустарь // Экономический вестник. — 1927. — 9 августа.
⁶³ П р о т е с о в В. Принципы применения концессионного начала к украинской промышленности // Хозяйство Украины. — 1921. — 28 июня.
⁶⁴ Всеукраинское совещание // Хозяйство Украины. — 1921. — 7 сентября.
⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 5, 52, 60.
⁶⁶ Там само. — Арк. 60.
⁶⁷ Там само. — Спр. 52, арк. 13.
⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 423, оп. 3, спр. 103, арк. 7, 13.
⁶⁹ Д е р г а ч ё в Н. П. Концессии. — Л., 1925. — С. 73.
⁷⁰ Я м н и н М. Некоторые вопросы концессионной политики // Плановое хозяйство. — 1926. — № 10. — С. 65—76.
⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 36, оп. 1, спр. 330, арк. 2.
⁷² Там само. — Ф. 30, оп. 1, спр. 6537, арк. 10.
⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2515, арк. 2—3.
⁷⁴ А р с о н С. Наша концесійна політика // Комуніст. — 1928. — 27 жовтня.
⁷⁵ Гидроиндустрия СССР 1929—1932 гг.: Документы и материалы. — М., 1970. — С. 214.
⁷⁶ Там само. — С. 215.
⁷⁷ Там само.
⁷⁸ СУ СССР. — 1927. — № 40. — Ст. 395.
⁷⁹ ЗУ України. — 1927. — № 42. — Арт. 186.
⁸⁰ Там само.
⁸¹ СУ СССР. — 1927. — № 60. — Ст. 610; ЗУ України. — 1927. — № 42. — Арт. 184.
⁸² ЦДАВО України. — Ф. 34, оп. 11, спр. 2731, арк. 1; Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. 203, оп. 1, спр. 639, арк. 4—12; спр. 2324, арк. 290—385.
⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 34, оп. 11, спр. 2722, арк. 1.
⁸⁴ Состояние основного капитала и возможности развертывания промышленности // Украинский экономист. — 1925. — 12 июня.
⁸⁵ Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Часть I (Общие предварительные сведения о городах и их населении). — М., 1924. — С. 60—72.
⁸⁶ Там само.
⁸⁷ Х о м е н к о А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціальної характеристики). — Харків, 1925. — С. 30—31.
⁸⁸ Україна: Статистичний щорічник на 1929 рік. — Харків, 1929. — С. 243—245.
⁸⁹ Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік. — Харків, 1928. — С. 56.
⁹⁰ Там само. — С. 56—57.
⁹¹ Там само.
⁹² Там само.
⁹³ СУ Украины. — 1921. — № 21. — Ст. 21.
⁹⁴ Там само. — 1922. — № 31. — Ст. 492.
⁹⁵ М о г и л я н с к и й С. О частновладельческих домостроениях // Украинский экономист. — 1925. — 11 апреля.
⁹⁶ ЗУ України. — 1923. — № 22—23. — Арт. 334.
⁹⁷ Ш е й н к м а н Г. Жилищная задача на Украине // Хозяйство Украины. — 1925. — № 11—12. — С. 50—64.
⁹⁸ ЗУ України. — 1924. — № 19. — Ст. 171.
⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2623, оп. 1, спр. 3307, арк. 36—37.
¹⁰⁰ Там само.
¹⁰¹ Там само. — Арк. 38—39.
¹⁰² Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. Часть I. Общие предварительные сведения... С. 60.
¹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 3040, оп. 1, спр. 1696, арк. 1—2.